

АРАБИ НА ПІВНОЧІ¹

Присвячено арабським студіям Омеляна Йосиповича Прицака

Аль-Ідрісі, мандрівник і придворний географ короля Сицилії Роджеро II, жив у XII столітті. Він походив із шиїтської династії Ідрисідів (788–974), через що його так і звали. Справжнє його ім'я було абу 'Абдаллах Мухаммад ібн Мухаммад ібн 'Абдаллах ібн Ідрис аль-Хаммуді аль-Хасані. Як нащадок Пророка, він мав право на титул аш-шариф 'родовитий, шляхетний'. Народився аль-Ідрісі у Сеуті близько 1100 р., освіту отримав у Кордові. За звичаєм свого часу багато подорожував. Крім добре відомих йому Північної Африки й Іспанії, майбутній географ відвідав Малу Азію, Францію і навіть Англію. А потім одержав запрошення до Сицилії від тодішнього норманського її короля Роджеро II – сина Роджеро I, який відвоював Сицилію від арабів.

Це запрошення не було чимось винятковим. “В усіх державах, де володарювали нормани, у той час вони були заклопотані відновленням управлінських інститутів, виявлених на завойованих теренах, аби конструктивно розвинути ці інститути й використати їх у власних інтересах” [Дуглас, 260]. Особливо “норманський геній адаптації” виявив себе у тих країнах, які в різні історичні періоди перебували у сфері впливу різних держав. Так було в Англії, де англосаксонські традиції сполучалися зі скандинавським і західноєвропейським впливом. Так було й у Південній Італії, де “довго зберігали вірність Ломбардії та ще більше візантійському минулому, а Сицилія, завойована норманами, являла собою мозаїку мов, релігій і рас” [Дуглас, 260]. Щойно завоювавши її, нормани частково зберегли тут управлінський апарат арабів: Робер Гвіскар “залишив у Палермо рицаря зі свого ж народу, якого поставив на чолі сарацинів як еміра. У такий спосіб мусульманська адміністративна практика не перервалася, і навіть у 1086 році в Палермо все ще був емір (тепер його звали адміралом), який підкорявся норманам. ...На Сицилії нормани [також] запозичили

у своїх попередників арабів централізоване фінансове бюро – диван, ... шляхом обходів члени цього бюро здійснювали місцевий контроль, ... спираючись на дрібні арабські [адміністративно-територіальні] об'єднання *iqlim*” [Дуглас, 264–266]. З арабського дивана походить назва норманської дуани і сучасне фр. *douane* ‘митниця’.

Мал. 1. Христос коронує Роджеро II (фрагмент мозаїки з собору в Чефалу)

При дворі короля в Палермо співіснували арабські, візантійські й латинські культурні традиції. “Тут у затінку Монте-Пеллегріно [ще] під проводом Рожеро I, сина Танкреда Готтвіллльського, співпрацювали арабські еміри, грецькі стратеги і норманські юстиціарії (верховні судді норманів), які керували населенням, де було багато мусульман, євреїв, греків, ломбардців і романомовних народів” [Дуглас, 270–271]. Сам Роджеро II знав грецьку і арабську мови. “Норманські володарі

¹ Написання географічних назв з арабського тексту Аль-Ідрісі та їхню транслітерацію латиною люб'язно погодився переглянути О. О. Хамрай

зуміли залучити до адміністративного й фінансового апарату, а також до війська королівства представників чи не всіх етнічних груп населення острова, який був від 535 р. частиною Візантійської імперії, від 827 р. перейшов до арабів, а [по 234 роках їхнього панування. – К.Т.] після 1061 р. підпав під владу норманів. Бюрократичний апарат королівства успадкував риси попереднього візантійського і арабського державного устрою. Секретарі й чиновники Роджеро мали справу з документами латинською, арабською і грецькою мовами. При дворі Роджеро жили і працювали видатні вчені й поети з різних країн, переважно араби і греки. Сфера їхніх інтересів охоплювала практично всі галузі знань” [Коновалова, 9].

Арабський вчений з Кордови ‘Абд аль-Азиз (помер 1134 р.), окрім поетичної творчості, займався медициною, астрономією і фізикою. Він також уклав біографічно-топографічну працю про Єгипет. Сучасниками аль-Ідрісі були вчені греки Ніл Доксопатр, автор твору з церковної географії, і теолог Теофан Керамевс. Велика група вчених перекладала численні твори з медицини, математики, астрономії, у тому числі праці Птолемея, з арабської та грецької на латинську мову. За часів Роджеро II Сицилія, поряд з мусульманською Іспанією стала одним з провідних центрів перекладу арабських і грецьких наукових праць на латину [там само].

“Перебування аль-Ідрісі при дворі Роджеро II і прихильне ставлення норманського короля відкривали перед ученим широкі можливості для самостійного збирання щонайрізноманітнішої інформації. Географічне розташування Сицилії сприяло тому, що острів відвідували мореплавці, прочани, хрестоносці й купці з усіх країн Європи і Середземномор’я. Завдяки активній зовнішній політиці Роджеро II при його дворі можна було зустріти іноземних послів і володарів, а політичні агенти короля регулярно постачали йому відомості з багатьох країн” [Коновалова, 9–10].

“Розваги для того, хто прагне об’їхати світ”

Таким чином, інтелектуальне й культурне середовище, яке заохочував Роджеро II,

сприяло праці аль-Ідрісі. Ставши придворним географом близько 1138 р., вчений, за його власними словами, по 15 роках збирання матеріалів створив на замовлення короля-мецената карту світу зі срібла. Він не просто розмістив на ній континенти і моря, а й унаочнив розташування відомих на той час земель, річок і міст за сімома широтними зонами, або кліматами. Спираючись на створену площинну модель світу, аль-Ідрісі уклав великий твір з географії під назвою “Розваги для того, хто прагне об’їхати світ” (Nuzhat al-mushtāq fi’khtaraq al-aḫāq) [Robert, II, 878; Аль-Ідрісі, 7, 9].

Виходячи з потреб практичної політики, король Роджеро II, кажучи сучасною мовою, здійснив дослідний проект, досі гідний подиву. “У передмові до своєї праці аль-Ідрісі детально описав хід її укладання. За словами аль-Ідрісі, попередня історіографічна традиція виявилася незадовільною з погляду поставлених перед географом завдань, адже Роджеро «побажав дізнатися про суттєві властивості своїх країв, випробувати їх з ясністю у досвіді, з’ясувати їхні межі і шляхи суходолом і морем, у якому кліматі вони розташовані, які моря й затоки в них існують, а разом з тим ознайомитися з іншими країнами і областями у сімох кліматах». Прочитавши наявні книжки географів та істориків, Роджеро дійшов висновку, що зібрані там дані неповні і недетальні. «Тоді заклікав він до себе знавців тих речей і почав їх випробовувати в тому, але не знайшов у них знань більше, ніж у згаданих книжках. Коли ж він побачив їх у такому стані, то звелів розшукати в інших своїх землях знавців, що там подорожували, і розпитував їх про те через посередників, і всіх разом, і зосібна кожного». Ас-Сафаді повідомляє, що Роджеро навіть спеціально відряджав своїх людей по відомості, бо хотів «перевірити оповідання про країни свідками, а не на підставі написаного у книжках». Разом з аль-Ідрісі король відібрав «людей розумних, кмітливих, здібних» і відрядив їх «у кліматі сходу і заходу, півдня і півночі... Він послав з ними художників, аби змалювати з натури те, що вони побачать, і звелів обстежити й вичерпати все, що потрібно знати. Коли хтось із них повертався із зображенням, аш-Шариф аль-Ідрісі закріплював його, поки не здійснилося те, чого він прагнув» [Аль-Ідрісі, 10].

В аль-Ідрисі описано також, у який спосіб Роджеро оцінював вірогідність отриманих відомостей: «Те, в чому їхні розповіді збігалися, а відтворення ними всього цього виглядало правильним, він закріплював і залишав; а в чому була розбіжність, він скасовував і відхиляв». Далі Роджеро «побажав з'ясувати з певністю істинність того, в чому збігалися оповіді цих людей, коли вони згадували відстані до країн та їхні розміри, і наказав принести йому дошку для креслення. Він почав перевіряти це мірками із заліза, одне по одному, дивлячись у книжки, згадані раніше, і зважуючи слова їхніх авторів. Він уважно розглянув усе це, поки не зупинився на істині. По тому він наказав, аби для нього було відлито з чистого срібла диск з поділками, більший за розміром, товстий завширшки і вагою в 400 ритлів за римською лічбою, в кожному ритлі 112 диргемів» (разом близько 150 кг). На тому диску Роджеро наказав накреслити зображення сімох кліматів і укласти книгу, «відповідну до того, що є в цих формах і зображеннях» [Аль-Ідрисі, 10–11].

Як зазначає дослідниця тексту аль-Ідрисі І. Коновалова, «немає підстав для сумніву у вірогідності описаних аль-Ідрисі прийомів роботи над укладанням твору, особливо щодо збирань відомостей про різні країни. Добре відомо, що організація подорожей з практичною і пізнавальною метою була поширена у мусульманському світі в середньовіччі» [Коновалова, 11].

По смерті свого покровителя Роджеро II аль-Ідрисі залишився при дворі його сина і спадкоємця Вільгельма (1154–1166), на замовлення якого створив близько 1161 року твір під назвою «Сад приязні і розваг душі». Текст його не зберігся, а згадки про нього не дають змоги точно визначити, чи це був інший твір з географії, чи поетична збірка. На схилку років аль-Ідрисі залишив Палермо і повернувся до міста свого дитинства Сеути, де й помер у 1165 р. [Коновалова, 8].

Топонімія Рутенії в аль-Ідрисі

Як зазначає І. Коновалова, «в основі оповідання (Аль-Ідрисі) про «річку Русів»... лежать дані про можливість водним шляхом... потрапити з Чорного моря на

північ, до «Навколишнього океану»» [Коновалова, 181]. На вкладці II–III на умовному сучасному тлі мапи Європи розміщені на картушах арабською мовою ті топоніми з твору аль-Ідрисі, які стосуються її північних і східних земель. Критичний аналіз їхніх форм, зведення варіантів написання і атрибуція назв подані за сучасним виданням джерела [Коновалова]. До кількох топонімів (виділені курсивом) далі у статті запропоновано реалістичніші прочитання.

Аль-Ідрисі повідомляє, що «русів існує два види. Один вид їх – це той, про який ми говоримо в цьому місці (в контексті Поволжя. – *К.Т.*). А другий вид їх – це ті, що живуть по сусідству з країною Ункарія і Макадунія. І вони зараз, у той час, коли ми укладаємо цю книгу, вже перемогли буртасів, болгарів і аль-хазарів. І не залишилося там, окрім них, жодного іншого народу, а лише [їхні] назви у тій землі» [Аль-Ідрисі, 121]. В описі земель цієї ближчої до Угорщини Русі, відомої західним сусідам як Рутенія [Шталь, 24; Коновалова, 264] (VI клімат, 5-та секція), сказано так: «Щодо країни ар-Русія, то до цієї секції відносяться [такі] її міста: Луніса, Зала, Саклахі, ГАЛІСІЯ, Санублі, Барамуніса, Арман, БАРАСАНІСА, ЛУДЖАГА, Саска, Авсія, КАЙ (КАБІ), Баразула, БАРАЗЛАВ, КАНІВ, УЛІСКИ, Муліса» [Аль-Ідрисі, 117]. Крім цих міст, інших пунктів ар-Русії не вказано. Через недосконалість арабської графіки в передачі іншомовних назв досі надійно ідентифіковано міста, назви яких у щойно наведеному списку виділені капітальним жирним шрифтом: це хоронім Галичина, ойконіми Пересопниця, Луцьк, Київ, Переяслав, Канів, Олешки. Кілька назв визнають за такі, що втратили упізнаваність (Луніс, Зала, Санублі, Саска, Авсія), ще дві вважають синонімами (Баразула = Бараслав, Муліса = Уліски). У трактуванні сумнівних назв інтерпретатори не вільні від бажання розосередити їх з України і тому пропонують читати Саклахі як «Сучава», а Барамуніс – як «П'ятра Няц», «Речиця» або «Туров» [Аль-Ідрисі, 203, 167, 206]. Останнє припущення Т. Левицького навіть офіційно прийняте як кон'ектура у критичному виданні тексту аль-Ідрисі [Аль-Ідрисі, 206], хоча, на думку того ж автора, міста зі списку пере-

Мал. 2. Арабський мандрівник Аль-Тартуші у м. Гедебю
(контур О. Густавсона, комп. графіка Б. Рудого)

важно “лежать на торговельному шляху з Києва до Володимира-Волинського, що мав важливе значення у XII ст. й раніше” [Аль-Ідрісі, 207], – тобто з усією певністю в межах України. Назва Галичини (Галісія) опинилася серед ойконімів через схожість основи з ім’ям м. Галича. Однак твердження коментаря про те, що Galicia – це “назва міста в латиномовних джерелах” [Коновалова, 167], не відповідає дійсності. Galicia завжди була хоронімом, тобто назвою країни, краю, історичної області, а не міста Галича. Крім того, формант арабської форми назви (بَة) – такий самий, як і в інших хоронімах (Хунгарія, Полонія, Богемія, Саксонія, Рутенія, Куманія, Скіфія).

Як видається, принаймні чотири назви зі списку можуть дістати переконливішу атрибуцію з контекстуального аналізу сучасної топонімічної системи України. Ідеться про Барамуні(с), Арман, Саклахі і Санублі.

р (По.ромони!) відомий з першої чверті XI ст., що підтверджують і відомості „Саги про Еймунда” [Ловмянський, 270; коментар з посиланням на Мельникову]. У світлі отриманих тепер нових контекстуальних аргументів до значень низки топооснов у ойконімах України того ж часу

це повідомлення вкрай важливе, адже в місцевій топонімії окремі назви від основи Роман- можуть походити від ар. рахман [Тищенко 2008, 10]: в такому разі, варяги успадкували арабську торговельну базу... За цією логікою вказана у аль-Ідрісі назва

міста Барамуніс (برمونسية) [Аль-Ідрісі, 206] могла належати не одому городку Руси, де араби мали раніше свій укріплений двір. На шляхах з Києва до Волині відомі два села з відповідними назвами: ● По.РОМівка (можл. ‘по-рахманна’) ЖТ (Володарськ-Вол.) на р. Ірша^ кАЛІНівка, КРАСНОгірка, СКОЛОБів (саліб?), СОФІ-Івка, РОГівка, ОМЕЛівка, ЄМИЛівка, НЕ-ВИРівка, КРУК, КОМАРівка, ОЛШШівка, ТОМАШівка; і ● По.РОМів Вл (Іваничі): РОМАНівка, ТРУБки, РИКовичі, БУДЯ-Тичі, РУСОВичі. Волинське село розміщене неподалік від Володимира.

2. **Арман.** У топонімії України існує низка назв, які надаються до об’єднання у пари за моделлю “ламаної множини” арабської граматики. Засвоєння такої моделі могло бути наслідком тривалого арабського мовного впливу на місцях: ГоРиНь ~ ІГРеНь, РоДеНь+ Чк ~ ІРДиНь, РІПНа Хм ~ ІРПіНь Кв, БоЛоГівка Хк ~ ОБЛОГі

См; ВоЛоХи ~ ОВЛаШі См; ВоЛоЧ.иськ ~ ОВЛоЧ.ин Вл; ВРуЧий ~ ОВРуЧ Жт, ЛУБ-Ни ~ ОЛБиН Чг, ТАРАШани Чв ~ ОТриШки Зп, ОТриШки Дп, ОТРоКів Хм, ОТРоХи Чг, ОТРоХове См; ХАЛЕП'я Кв ~ ОХЛоПів Вл; ГУНЬки Чг ~ УГНів Лв; ДРУЦЬке Чг ~ УДриЦьк Рв; РЕВНе Кв ~ УРВенна Рв; РИТні Кв ~ УРиТВа Тр; РОГи ~ О.РЖів 2, О.РЖиця 4; РОхМАН.ів Тр, рос. РаМоНь ~ УРМаНь Тр, гИ.РМаНка Чг; РОСЛаВичі Кв ~ УРСаліВка Кв, УРСоліВка Мк [Тищенко 2008, 53].

За цією моделлю топонім Арман із твору аль-Ідрисі може бути наближений до якоїсь назви від основи Роман-, як-от: ● Урмань Тр (БЕРЕЖани): КОМАРівка, ПідГАЙці, ЗаГАЙці, ВЕРБів, КУРЯни, КУТи, РИГАйлівка, ШКІНДИРівка < Іскандер-, ВІЛЬХовець, КОТІВ, МОЛОХів, РОГачин; пор. також ● Романів Вл (Рожище): ВОРОНчин, НеЗВІР, ОЛЬГанівка, КОЗин, БЕРЕЗолупи, КРОВАтка, КОПАЧівка; ● Романів Вл (Луцьк): НовоКОТІВ, ТОРЧин, ЦЕПЕРів, ОМЕЛЯник, ВЕРБАЇВ, ЗМІЇнець, СЬОМаки, ПідГАЙці, ПідДУБці, РадоМИШЛЬ, РОМАНівка; ● Романів Жт (рц): КОЗАРа < Агарь; ОМИЛЬне, ОЛЬШанка, ЦЕБЕРка, ВРУБЛівка, ХИМрич, ГРЕМ'яЧе, РОМАНівка, СУЛЬЖинівка < -рж-.

3. **Саклахі.** Серед написань у різних списках книги аль-Ідрисі відомі три варіанти: С.к.лахі, С.к.лані, С.к.ла(?)і. Цей звуковий каркас може відповідати, наприклад, нинішньому Сокалю Вл.

4. **Санубл.** Коментар (“Написання топоніма ідентичне в усіх рукописах (شونبلی)”) (!) [Коновалова, 203]), на жаль, не відповідає нічому, адже суперечить усім **чотирьом** різночитанням, наведеним у тій самій книзі: سنویل, سنویل, شونبیل, سنوبلی [Аль-Ідрисі, 88] (с-н-у-б-л-і, с-н-у-б-л (2), ш-н-у-б-л). Слід гадати, що, публікуючи арабський текст, упорядниці звідкись таки ці варіанти узяла. Кінцеве -і наявне в єдиному варіанті, чого замало для категоричного пов'язання з грецьким -*поліс*, – і тому подану аль-Ідрисі грецьку назву цього ж міста Туййа не можна вважати зайвою (пор. [Коновалова, 204]). Натомість останнє ل -л- (у групі -б-л **بل**) могло первісно бути літерою و -р- (у групі -б-р **بر**) – або й

відповідати “аланському -л-” на місці -р-. Тоді за с-н-у-б-л можна впізнати назву м. Самбір / Sambórz. Одна з можливих етимологій – від *Сабур (пор. Самбурки під Києвом або Шабур і Сабурови в Росії). Це теперішній Старий Самбір – на Дністрі, а не на Дніпрі. Сумніви щодо тотожності назв з -б-, -нб-, -мб- знімають імовірні форми-посередники у яких сталося “нарощення м”: адиз. самбыр з ар. šābir ‘терплячий, стійкий’, [Шагіров, II, 56] або šar'ur > šamp'ur “шампур” [Фасмер, IV, 466]

5. **Мунішка.** В іншому місці тексту аль-Ідрисі сказано, що нижче по течії річки, на якій стоїть “Санубл”, є місто Мунішка [Аль-Ідрисі, 127]. Нижче обох Самборів на Дністрі існує с. Млиниська Лв (Жидачів). Те, що Млиниська – село, не мусить дивувати: селами стали і Урмань, і Поромів, і Пересопниця.

6. **Нуші.** З-поміж міст, віднесених аль-Ідрисі до Куманії (Половеччини), В. Бейліс запропонував “мінімальну кон'ектуру” для назви Нарус → *Баруш (ناروس → باروش) – теперішня Баришівка. Така сама кон'ектура для назви Нуші дала б *Буші, і тоді це відповідало б назві с. Буша Вн (Ямпіль), де відомі важливі пам'ятки старовини (городища, рельєфи).

Вказують на подібність назви Матлука до двох назв Тмутаракані – Матраха і Матрика [Коновалова, 220]. Тут знову ідеться не просто про “деформовану назву Матрика”, а про так само пояснимий варіант назви із “сарматським -л-”, цілком природним на межі Аланії.

Варто розглянути сучасні наукові аргументи (археології і топоніміки) про можливий слід арабської присутності у найпівнічніших із згаданих аль-Ідрисі землях і містах Європи XI століття. Як позначено номерами на оглядовій картосхемі (вкладка, II–III), таких районів є п'ять: **(1)** навколо Сігтуни, **(2)** біля Рагвалдсбю, **(3)** в околицях Каллівере і Паламусе, а далі у трикутнику між землями Естланд, Булгарія і Фінмарк – **(4)** від р. Свір до Соловків і **(5)** північний шлях Двіною до Варангерфйорда у Фіннмарку.

(1) Багдадська жаровня зі Швеції

Сучасні археологічні знахідки унаочнюють хрестоматійні відомості про се-

редньовічні контакти арабського світу і гранично далекої від нього північної землі – Скандинавії. Серед написів рунічних каменів Швеції (вкладка I–2) у кількох згадано Серкланд ‘Східну землю’ (ар. *šark* ‘схід’). Бронзова жаровня пододала довгий шлях з Багдада до шведського села Åbyн (Обин) в області Єстрикланд (Gästrikland) за 130 км на північ від Стокгольма (вкладка, II). Кілька років тому цю річ знайшли школярі у розколіні між скелями. Тепер це один з експонатів музею в Євле (Gävle). Виготовлена у Багдаді близько 800 р., жаровня заввишки 40 см була призначена для опалення кімнат [Orrling, 13] (вкладка, II). Слід зазначити, що час виготовлення жаровні вказує на те, що її могли привезти не варязькі, а, ймовірно, ще арабські купці.

На землях Швеції знайдено понад 1000 скарбів. Із загальної кількості у 235 тис. давніх монет (це у 8 разів більше, ніж в Україні) МАЙЖЕ ТРЕТИНУ СКЛАДАЮТЬ АРАБСЬКІ ДИРГЕМИ – 70 тис. Срібні монети ісламських держав були карбовані різними халіфами (вкладка I–3). Переважна більшість монет походить з IX ст. [Orrling, 42–43]. Чимало з них виготовлених у Ташкенті й Самарканді. На арабських монетах немає зображень, – лише текст по-арабськи, що містить дату карбування за гіджрою (від 622 р. н.е.). В середині X ст. приплив монет з халіфату меншає і потім припиняється. Їхнє місце заступають монети зі Священної Римської імперії німецького народу, звані пфенігами [Orrling, 43] (це літописні **пінязі**, сучасні польські *pieniądze* ‘гроші’).

Відомо, що Волгою скандинавські купці (як раніше арабські) плили до Ітиля, звідки Хозарським (Каспійським) морем понад берегом до гирла Кури й міста Берди в Закавказзі або до іранського Гургану. Далі сухоходом до Рея і Багдада. “Багато вікінгів діставалися через річки Русі до Серкланду, або Країни Шовку, – Аббасидського халіфату на південь від Каспійського моря зі столицею в Багдаді” [Orrling, 12].

Якраз у часи аль-Ідрісі ”Інгвар Мандрівник очолив великий похід вікінгів проти Серкланду 1040 р. Про ту подію розповідає сага, записана в Ісландії у XIII ст. З неї відомо, що Інгвар і більшість його людей погинули, і лише жменьці тих, хто поплив на Схід, потім пощастило по-

вернутися додому. Три десятки рунічних каменів в Уппланді згадують про цей невдалий похід” [Orrling, 12]. Серед них і ”рунічний напис з Гріпсгольму повідомляє про невдалий похід у Serkland ‘країну сарацинів’: «ТОЛА ПОСТАВИЛА ЦЕЙ КАМІНЬ НА СПОМИН ГАРАЛЬДА, БРАТА ІНГВАРА. ВІДВАЖНО ПОМАНДРУВАЛИ ВОНИ ПО ЗОЛОТО. НА СХОДІ СТАЛИ ВОНИ ЗДОБИЧЧЮ ОРЛІВ. ВОНИ ПОМЕРЛИ НА ПІВДНІ СЕРКЛАНДУ»” [The Viking, 150]. Таким чином, з’ясовується, що арабська назва Сходу – **شرق** *šarq* – була добре відома у Скандинавії. Однак це було вже в XI ст. Арабські гості у Прибалтиці (аль-Тартуші в Гедебу – Hedeby ‘гавань язичників’ – під Шлезвігом, 950 р. [The Viking, 59]) однозначно передують походам вікінгів на Схід.

Необхідний крок топонімічного дослідження полягав у тому, щоб придивитися до географічних назв у тополандшафті району знахідки жаровні (вкладка I–1). Як виявилось, тут є навіть кілька назв, які можуть зберігати слід давньої арабської присутності. Це ойконіми MORa 2 ‘маври’, Strand.MORa 2 ‘берегові маври’, Hede.MORa ‘язичники-маври’, – не виключено, що останній топонім протистоїть назві одного із сусідніх сіл VÄSTAN.hede ‘західні язичники’. Постклітика множини (MOR.a) мала б бути *-na*, а не *-a*, як для IV класу іменників, але в топонімах її розвиток міг бути відмінним від загальнономовного (шв. *mog, mår* ‘мавр’; паронім *moga* розм. ‘баба’). Далі йде gARPENberg, яке за аналогією до слов’янських основ kAPPO-, kOPOP-, ГРАБО- можна пояснити як ‘*арабська гора’; неподалік ROSSberga – ‘гори русів’ (русів? у самій Швеції?), дивні як для Швеції назви з іранським вектором м. AVESTA і озера OPPÄSEN, VÄSTlandasjön, NOVRA i VARPAN. До них можна вказати відповідники: в арабському світі – гори Гавран (тепер Джебель ед-Друз) з масовими репліками у слов’янській топонімії (р. Обеста, оз. Опечень у Києві, с. Гавронщина Кв) та фольклорну слов’янську назву араба *воронай*, фінське *vaununen* ‘горобець’, іст. ‘зяблик’. Дальші зв’язки останнього слова досліджені окремо, у тому числі показано й можливий зв’язок його з позначеннями основи тканини (також з арабськими зв’язками) в германських мовах

(анг. warp, нім. Werft, шв. varp) [Тищенко 2008, 12]. Таким чином, топонімія поблизу місця знахідки багдадської жаровні також має певні ознаки імовірних прадавніх відвідин арабів.

(2) Рогволодова бухта і Вавилонська затока у Фінляндії

Одним із поштовхів до написання цієї розвідки була звістка аль-Ідрісі про відоме у XII ст. портове місто Рагвалда у землі Хяме у Фінляндії. “Від річки Катуну до міста Рагвалда сто миль, – повідомляє аль-Ідрісі. Рагвалда – велике квітуче місто на морському узбережжі. Це місто належить до землі Табаст. У цій землі чимало сіл і доглянутих полів. Міста її, однак, невеликі. Холод у цій землі дужчий, ніж у Фінмарку. Сніг і дощі йдуть там майже без перерви. Від міста Анху до міста Рагвалда двісті миль” [Аль-Ідрісі, 125–126].

Відповідність топонімів із твору аль-Ідрісі і збережених дотепер місцевих назв була досліджена у 1930-ті роки О. Талльгрєн-Тууліо. “Місто Рагвалда – локалізується на березі Ботнічної затоки, в околицях сучасного міста Порі, де, за документами XVIII ст., існував населений пункт Ravani (Ragvaldsby), назва якого і стала підставою для запропонованої О. Талльгрєн-Тууліо кон’єктури... що згодом увійшла до критичного видання «Нузхат аль-муштак». Приморське розташування міста підтвержене повідомленням аль-Ідрісі про те, що з цього пункту іноді вирушають на острови амазонок, які розташовані у «Морі Темряви»... Цікаво, що вже у XII ст. земля племені хяме [у літописних текстах ємь. – *К.Т.*] включала лише район центральних озер сучасної південної частини Фінляндії, а прибережні області біля Фінської та Ботнічної заток були незаселені й служили для сезонного полювання й морських промислів ємі... Твердження аль-Ідрісі про те, що приморське місто Рагвалда належало саме тавастам, може бути пов’язане з місцевими давніми уявленнями про те, що земля ємі простягалася до берегів Фінської та Ботнічної заток...” [Коновалова, 260].

Непересічна назва міста – РАГвалда – вказує передусім на давнє скандинавське ім’я Ragnvald: “На рунічному каме-

ні біля церкви в с. Ед (область Уппланд) спіральний рунічний напис повідомляє: «РАГНВАЛД (Ragnvald) вирізьбив ці руни. Він був у Греції, на чолі дружини воїнів» [Orrling, 12]. Топонім Рагвалда неминуче викликає в пам’яті також слов’янське, виразно язичницьке ім’я Рогволод з варязької еліти. У літописі згадано принаймні чотири князі полоцькі Рогволоди за 223 роки (від 969-го до 1130 р.), донькою одного з яких була Рогніда, що не бажала мити ноги робчичу (бо сину ключниці) – князю Володимиру. Окрім князів, таке ім’я мав і торчський боярин Рогволод (1192 р.), посол Ростислава Рюриковича до його батька [ЛР, 505].

Ім’я Рагнвальд (норв., швед.) – нім. Reinhold, анг. Reynold, фр. Renaud, друс. Рогволод – походить з дгерм. *ragin* ‘розум, рішення’ + *waldan* ‘владарювати’ [Суперанская, 448–449] і надійно пов’язане з германським антропоніміконом, скажімо, через сканд. *Ragnar*, нім. Reinhard, фр. Renard – від дгерм. *ragin* ‘розум, рішення’ + *hard* ‘твердий, сильний’ [там само].

Проте, з другого боку, у світлі масивної дружньої присутності в топонімії навколо Полоцька на Зах. Двіні, ім’я Рогволод набуває прозорої мотивації – “влада РОГа” (з балтійських асоціацій *gāgas* литовською ‘ріг’, але також і ‘мис’). Виходило б, що безперечно шведська за мовним матеріалом давня назва портового торговельного селища на Балтиці RAG.VALDS.BY ‘Рогволодова Бухта’ могла б бути пов’язаною і з арабами через дружке поняття ‘uqqāl → уголь → рог ‘ріг’, яке могло проникнути сюди через слов’янське мовне середовище. Якраз на присутність і слов’ян, і арабів в околицях Порі вказує низка назв. По-перше, це Venäjä, Venesjärvi, Veneskoski (пор. фін. Venäjä ‘Росія’), по-друге, – PaarMOORI, Vehu.VARpee, kÄRPPälä, KORVENkylä, RUUSKAN.KULMA (kulma ‘кут, ріг’), KoivistonKULMA (якщо це переклад слов. ‘БЕРЕЗовий КУТ’), Vehkäjärven KULMA, фінс. Pihlava ‘ГОРОБинне’ (від pihlaja ‘ГОРОБина’). У фінському відповіднику назви селища RAG.VALDS.BY – RAVANI – також може зберігатися вказівка на етнонім арабів. Характерними виглядають і Tulkkila ‘Тлумацьке’ (пор. в Україні Тлумач ІФ в аналогічному тополандшафті), і Pyhäjärvi 2, Pyhäjoki (Святе

Чи знали араби грецьку назву далекого моря ?

У книзі Костянтина Багрянородного “Про управління імперією” (DAI) сказано, що за охрещеною, далматинською Хорватією лежить якась Велика або Біла Хорватія – доступніша для грабунків і франків, і турок (мадярів), і пачинакитів (печенігів). Вона не має кораблів, бо лежить далеко від моря, – шлях від тамтешніх місць до моря триває 30 днів. А море, яке вони досягають через 30 днів, зветься “σκοτεινῆ” [КБ, 140/141].

Як впливає з коментаря, це не міфічна Біла Хорватія у Закарпатті з наших шкільних підручників. Велика Хорватія – це пізніша Чехія. Засвідчені й Оттон, і сусіди-сакси, і відсутність кораблів, і віддаленість на 30 днів шляху від моря. До якого ж моря можна від Чехії дістатися за місяць пішки або човном? Оскільки гр. σκοτεινός – ‘темний’, то видавці поставили “Чорне море”. Але ж на березі Чорного моря Костянтинополь, і на “своє” море греки так не казали. З контексту очевидно, що то якесь інше море, не Чорне. І справді, О.Акімова для готиться пише найкоротшу у книзі примітку 19 [КБ, 378]: “Балтийское море (DAI. II. P. 130)”. І це все, – а не завадило б процитувати оту с. 130 хваленого у передмові лондонського коментаря DAI 1962 року [КБ, 6, 470] і замінити у російському перекладі “Чорне море” на Балтійське або хоча б вказати у примітці – “η σκοτεινῆ θαλασσα – Балтийское море (DAI. II. P. 130)”. Оскільки цього немає, жоден з колеґ-істориків за 20 років користування книгою так і не помітив, що для Візантії η σκοτεινῆ θαλασσα [hē skoteinē thalasa] – це Балтика. Справді, гр. σκοτεινός, η, ον ‘темний’, σκοτία ‘темрява, морок’, σκοτός, α, ον ‘темний; таємний’ – з численними похідними (понад 20) [SGP, IV, 71-72], і отже, назва гр. η σκοτεινῆ θαλασσα у перекладі означає “Море Темряви”. І це так несподівано збігається за внутрішньою формою з ужитою у Аль-Ідрісі арабською назвою Балтійського моря – також “Море Темряви” = **البحر المظلم** аль-бахр аль-музлам !

озеро, Свята річка). Дві назви пов’язані з зябликами (Peipri, Peipohja). Але найпереконливішою сполучною ланкою обох епох і чотирьох народів є знову шведська топооснова теперішньої назви затоки Порі – BAABL.ING.in.lahti – букв. ‘затока нащадків Вавилону’ (!), щось на зразок “вавилоняч”: як і в часи аль-Ідрісі, так і до тепер Вавилон – арабський.

(3) Від Каллівере до Паламусе

У коментарі до топоніма Фаламус сказано: “Порядок переліку населених пунктів Естланду в аль-Ідрісі (місто Анху – гирло р. Пярну – фортеця Фаламус), а також загальний напрямок з півночі на південь при описі країн і міст Східної Прибалтики... дають змогу вважати, що фортецю Фаламус (فنموس) слід шукати на південь від гирла р. Пярну. Фортецю ототожнюють з пунктом Паламюсе на березі Ризької затоки [Tallgren-Tuulio O.J. Du nouveau sur Idrisi, p. 132–133]” [Коновалова, 263]. Такого пункту на узбережжі нам відшукати не вдалося. Натомість с. Palamuse існує за 25 км від Чудського озера у виразному оточенні назв із топоосновами арабського кола: VARBe. vere, RÄÄBitse, Rai.GAST.verе, KOOSA, VARNja, KOLKje, далі VORBuse, ROHu, VEREVi, SURGAvere, kAMARi.

Цілком очевидно, що написання іншого топоніма **قنوری** qlvri ближче до назви іжор-

ського прибережного села Kallivere, ніж до Коливані (Таллінн). Каллівере розташоване біля гирла р. РОССонь (відгалуження р. Луга). Уважне ознайомлення з тополандшафтом переконує, що від Каллівере у глиб суходолу відкриваються три напрочуд зручні водні шляхи (вкладка, IV–3):

- 1) річкою Нарва до Чудського озера (з Паламусе) – і далі на південь;
- 2) річкою Луга на південний схід до Новгородa – і далі до Волги;
- 3) малими річками на схід до іжорської “глибинки” – і далі на північ.

• З перших кроків ознайомлення з Нарвським шляхом видно його добру освоєність арабами: с. РадОВЕЛЬ (за аналогією з іншими подібними назвами – з очевидного *Рад-омель ‘раді Омейядам’), озеро Чудське естонською мовою Peipus ‘озеро зябликів’: значення ‘зяблик’ мали первісно фінс. vARPunen і слова споріднених мов [SSA, III, 411]; на східному березі озера с. КОЗЛов Берг і КОЗЛово (араби розводили кіз), на західному березі – с. і р. КО-ОЗа, ВАРНья, КОЛка, дещо далі від берега вОРБузе, РЯЕбузе і згадувана в аль-Ідрісі Паламусе. На півострові між Чудським і Псковським озером – ДРАГотина, КОЗЛовка, кАРПовщина, ТЕРЕБище, ГЛУшь, далі ЦАПЛино < sfr-. На західному березі Псковського озера – МОЛОжва, БУДОВиж, КУЛИско, КУЛЬе. Далі річкою Великою ідеальний шлях на південь: СНИГИРево,

ГОРБово, РАГОзино, КАРПово, ЧЕРТовидово, СЕЛИХНово (озброєне), ИССА і р. < Иссос?, КОРНево (Коран) (на захід неподалік РОГ, КЛИШковичи, МУРАВЬи), далі волоки – ПОЛОЗово, КОЗОдои, ЯКИМово, ЗМЕЙно. Притоками до Західної Двіни: ГОРБачево, ДРАГУново, ЗАЕНки, КОЗУЛино, УЗМЕНь. Вище Полоцька славетний топонім УЛЛА з багатим арабомусульманським тополандшафтом: БАЛЬБиново, СЛОБОДа, БУДИЛово, ЕМЕЛЬяники, МОСОР, МАТЫРино, ПЯТНИЦкое. Дальше продовження (ОШМЯНь, ЭСЬМОНЫ в Білорусі, ISMONys у Литві) описане в окремому нарисі [Тищенко 2008, 19–20].

- Не менш насичений арабськими реаліями топонімічний простір до Новгороду річкою Луга: ФЕДОРовка, ОРЛь, КУРОВицы, бол. ПЯТНИЦкий Мох, р. ЛУБЕНка, с. ХОТнежа, ТОЛМАЧ, ГОСТкино, ЮГОСТИцы, РУСЬНЯ, ГЛУхово, Ст. ГУСИНЫ, ЗМЕЕВа Гора, ВОРОНино, ХОТобужи, далі волок до р. ЗМЕЙка і ВЕРОнда, с. БОГДАНово, ВОРОБейка, МОРИНЫ, Вел. Новгород...

- Нарешті, третій шлях малими річками й суходолом до іжорської “глибинки” іде повз околиці С.-Петербурга і далі на схід: ПЯТЧино, КОТЛь, ДОМАШово, ГЛОБицы, ВОРОНка, МЕДНиково, СИВЕРский, ДРУЖная Горка, СИМАНково...

Нам залишилася недоступною праця Туулію, де на с. 23 згадано і назву ар. Qalūwāny ‘Коливань, Таллінн’ начебто з тексту аль-Ідрісі: про це повідомляє авторитетний словник [Фасмер, II, 299]. У матеріалах книги І. Коновалової такої форми ніде немає. Першоджерелом кількох таких назв у Росії, як показано у спеціальному дослідженні, є назва ченців-колумбанів, які евангелізували місцеве населення у VI–VII ст. [Тищенко 2008, 416, 421].

(4) Арабські гості в Карелії VIII ст.

Пройшовши на кораблях далі на схід, арабські гості проникали Невою до Ладозького озера і підходили до гирла р. СВІРЬ (< ар. سفري). В околицях її слід гостей досі видно за назвами КОРБеничи, Винницы-ТУГАРИНово, Винницы-КОБЬЛий Наволок, КОРБозеро, СВУРЬга, Заяцкая, ГАВРИловская ПЕЧЕНИцы, ПЕЧЕНИчино

(біля с-ща Лодейное Поле NB), – це були вперше зафіксовані у цьому районі назви з основою, що нагадує етнонім печенігів. Далі – ОЛЕСово, ВОРОНЬє, ЧЕЛМА (на Вологодщині РОГмунь, СОФРОновская, ГАВРИлово, хАРБово, КЯБЕЛовка, УГОЛ), потім на берегах Онезького озера – СЮРга, АШПЕРлово, РЕБрово, ХВАЛово, МЫСЛино, КУКОЛь, МУСТиничи, КАРАБаново, Ярославичи, КАРМАНовская, АЛЕХовщина, ВОРОНово, КИНДАСово, на східному березі Онезького озера – ОЛЬКово, МУРОМский, Бесов Нос, КЕРСОНЬ, Песчаное-СИВЕРская, ВОРОНий Остров, МЕДные Ямы, Пудожгора-УГОЛЬская, ЧЕЛМужи, ОРОВгуба, ТУГАРИНово, неподалік ОГОРельши, ГУЛЯево, РАГНукса, РАГНОзеро.

Далі їхні шляхи розходяться на захід (МАСЛозеро, Нестерова Гора, ШАВЕРки, КОРОППИозеро, КОЛВАСозеро, ЕМЕЛЬЯНовка, РУГОзеро, ЧЕЛМОзеро, Письмогуба, ШАРКИвара, кОРПИЯрви, СОФЬянга, СОФпорог, kÄRPÄNkylä, ЗашЕЕК, ХЛЕБनावолок) і на схід до Білого моря (там на західному березі ВОРЕНЖа, МАСЛозеро, ГАНЖево, КОТОВО, СОЛОВКИ, кУЗЕМа, гаГАРИно, ВОРОНская, р. ХЛЕБная; на східному – Заяцкий Мыс, м. ЯРЕНГский Рог; на північному – с. кУЗОМЕНЬ). Остання форма може відповідати назвам Лісостепу УСМАНЬ, ОШМАНЬ, ЄСМАНЬ. (До Білого моря веде ще один шлях від Онезького озера: ГЛУБокое 2, ПОЛОВина 2, ТУГАЙлово (ар. tugai ‘задоволеній’), РОМАНово, БУХАРово!, РЯБь).

Південний шлях з Онезького озера ішов річкою Витегрою через волоки до озера Білого, а звідти Шексною (ШИЛЯково, ИРДО.матка ‘Йорданська подорож’?, ЧЕРЕПовец) до Волги. Інший водний маршрут з оз. Білого пролягав через оз. Кубенське (КОБЕЛєво, НиколаКОРЕНЬ) і р. Сухону (КАДников, МОТЫри) – до Північної Двіни.

(5) Північний шлях допитливих арабів

Про бухту Варангерфйорд у аль-Ідрісі сказано: “Щодо західного краю «Моря Темряви», то він межує з північною ар-Русія, відхиляється у північному напрямку, потім повертає на захід, а за цим по-

воротом вже немає жодного проходу [для мореплавців]” [Аль-Ідрісі, 127].

І. Коновалова доходить висновку, що “з арабських джерел такі відомості аль-Ідрісі отримати не міг, адже з попередників аль-Ідрісі лише у аль-Біруні були деякі дані про Біле море, але вони мали інший характер... Судячи з наведеного уривка, в розпорядженні аль-Ідрісі був фрагмент лоції з описом плавання від північного узбережжя Русі на північний захід. Цей фрагмент він, імовірно, міг отримати від скандинавських інформаторів. Маршрутні дані, що містяться в ньому, нагадують про один з відтинків шляху, пройденого норвезьким мореплавцем Оттаром, а саме від мису Нордкап на схід і далі на південь уздовж узбережжя Кольського півострова” [Коновалова, 269].

Так, напевно, й було, адже двір норманського королівства Сицилії міг мати цілком реальні зв'язки з родичами на півночі. І однак, за всієї належної поваги до мореплавців Скандинавії, пріоритет плавання за вказаним в уривку маршрутом належить, очевидно, все-таки дружким першопрохідцям X ст. До такого висновку схиляє аналіз сучасної топонімії на всьому довгому водному шляху від ВАРАН-Герфьорда на півночі – повз с. ГАВРилово біля гирла р. ВОРОНЬя, ДРОЗДовка, ГРЕМИХа, м. ВОРОНов, с. КОПТяковский, КОПЫТово, ВОРОНцы, КОРБала, – до КОТЛаса й АРАБача на р. Вичегда на півдні. Практично вся друга половина статті присвячена розгляду етапів цього найпівнічнішого маршруту арабів.

Але, перш ніж приступити до нього, маємо попрощатися з аль-Ідрісі та підбити проміжний підсумок. Він полягає в тому, що у часи аль-Ідрісі арабська наука, виходить, цілковито втратила навіть і спогад про ту блискучу традицію подорожей на край Ойкумени, яка була властива для арабських мандрівників раннього ісламського періоду. За 400 років для араба аль-Ідрісі зовсім невідомими стали навіть ті назви, у яких можна припускати арабомовну топооснову, як-от в ойконімі Самбір / ст. Самбор / польс. Sambórz – від імовірного *Сабур (пор. Самбурки під Києвом, адиз. **самбыр**, або Шабур і численні Сабурови в Росії).

Воронова затока і Карпова бухта у Норвегії

Отож, від тієї далекої північної затоки, за якою “вже немає жодного проходу [для мореплавців]”, починається новий, виключно сучасний маршрут нашої розвідки. З одного боку, формант **-ангер-** відповідає норв. *anger* ‘затока’ і не раз повторюється в топонімії Норвегії: с. Бремангер, о. Бремангерланн, с. Кьоупангер, м. Ставангер (за В. Никоновим, таких назв є понад 70 [Никонов; Поспелов, 89]). Топооснова назви Варангерфьорд повторена в ойконімі Варангерботн (затока) і *Varangerhalvøya* (півострів). Як припускають, під народною етимологією XVI ст. – Варенгская губа ‘Варязька затока’ (пор. і с. Варенка далі на схід) – може ховатися первісне норв. *veg* + *anger* ‘затока ловів’ [там само]. Проте для основи *Varang-* не виключене і слов’янське походження – ‘ворон’, – пор. далі на Кольському узбережжі р. Воронья.

У найближчих околицях двічі згаданий засновник сирійської церкви св. Яків (*Jakobselv, Jakobsnes*). Біля кордону є *kARPbukt* ‘Арабська бухта’?, а з російського боку – селище з дивною як для цих північних країв назвою ПЕЧЕНГА ‘Печенізьке’ (?!). Щоб акцентувати серйозність виявленої проблеми, вкажемо на назви сусідніх селищ *ГАГАРка* < *Агарь? і *КУТовая*...

Африканда на Кольському півострові

Акад. О. Ферсман у своїй книжці “Занимательная минералогия” згадує цю загадку назву на Кольському півострові як сумний жарт картографа. Посмішки відвідувачів Лінгвістичного музею звичайно зникають, відколи поруч з Африкандою вони читають на карті назви озер: Верхне ЧАЛМозеро і Нижне ЧАЛМозеро. Про чалми нагадують також інші назви сіл – ЧАЛЬМНЫ-Варре і ЧАЛМпушка під МУРМАНськом. За логікою топонімічного контексту цю назву можна трактувати і як *Mur* + *таа* ‘земля маврів’? (як і Муром...). Як видається, окрім маврів, згадані ще й печеніги (Печенга), і сини Агарі (*ГАГАРка*), і “просто” араби (мис *кОРОВий Нос*), і купці-гості (оз. СПИРИдон < *safari*). Ознаками їхньої конфесійної належності

є давні, не сучасні назви під Сєвероморськом ГАДЖиево ‘хаджі’ (а дещо південніше біля Кемі ГАНЖево), БАБозеро (баба ‘святий отець’), Гремиха, Ревда, Печекури (села із сурмами і досвітньою молитвою), г. РАМАТУайвенч ‘грамотна’. Проте в очах сусідів-християн всі вони є волхвами (г. ВОЛШЕлакх) і язичниками (мис Поганьнаволок). Їхня сутність як суспільної групи передана у назвах ДРОЗДовка (друзи), СЕМЕРка, СЕМИостровский Погост, СЕМИостровское, ЗаШЕЕК (семичні шиїти), вони походять з гір Гавран (ГАВРилово, ВАРЕНка, р. ВОРОНья, ВАРАНГер-?). Не виключено, що базове поняття їхньої доктрини ‘ukkal ‘розумні, мудрі’ передано у назві р. КОЛА і в ойконімі – с. КУТовая. Таким чином, у конкретному топонімічному ландшафті наявність у Заполяр’ї назви Африканда набуває контекстуальної прив’язки: виявляється, це просто найпомітніша частка арабського фракталу місцевої топонімії.

Екзотика: араби на берегах Білого моря?

Повертаючи уздовж берега на південь, арабський слід веде до назв миса ВОРОНов на східному узбережжі Білого моря, далі – с. КОПТяковский, КОЗЛы, КАДь, кОРОВкинская, Голова, ЗаЧАПино під Архангельськом і Холмогорами.

Арабський слід у топонімах від Архангельська до Котласа

На південь той давній водний шлях іде Північною Двіною (вкладка IV). Прибережні села ЕМЕЛЬЯНовская, ВОРОНовское, ОРЛецы, КОПАЧево, ПУКШЕНЬГА (< *печенга) є лише надрічковим продовженням яскравішої частини арабського фракталу у глибинці: кАРПогоры, оз. КУРское, ТРУФАНово, КОПТюга < Копт + юга, фінс. јокі ‘річка’, МУФТюга ‘Муфтієва річка’, ЧУПРово < sfr-, РУСОМа, ПЕЧИще.

За кілька десятків кілометрів південніше – друге загушення назв: КУЛИга, ПЕШЕМское (< *печен-), РИПалово, РЕПаново, ВОРОНцы, кОРБала, ТУГАРИНская, ТОМАШа. Цього разу продовження ареалу – на захід від берега Двіни: ЯКОВлев-

ская, КУЛИковская, ШЕНКУРск < курдс. Şingar, ар. Sandžar ‘Санджари’?, УКОЛок, ГАВРиловская, КАЗАково, ЗМИЕВо.

Третє загушення – в районі КОТЛаса (qtl- ‘вбивати’): ШИЛово, ШИВРино < sfr-, МОЛОдиловская, коМАРица, УФТюга (с. і р.) < *муфт- (пор. вище), на південь від яких – болото КОБЫЛье (киблат ‘напрям на Мекку’), далі с. РЯБово, ТИМАСово, СЛОБОДской і СЛОБОДчиково – і вище на Вичегді ключова назва АРАБач. Південніше – МАУРино, СЛОБОДА, ХОБОТ < копт-, КОПТелка, ВОРОБьино.

Четверта група назв – на лівому березі р. Сухона: НЕСТЕРиха, СВЕРчковская < sfr-, ГУСиха, УРУСовская, РОГна, КОПТяевская, кУКОЛовская, КОЗЛовская, ШИЛОВская; далі – ВОРОНово, ГРЕМячий, ЗВЕНЯЧий, СНИГИРевка < Şingar, СЛОБОДчиково, УГОЛ, КАДников 2, ВОРОБьево, БАБино.

На південь від Сухони різноманітність топооснов зростає: ЕМЕЛЬЯНовская, ЕМЕЛЬЯНовДвор, УЛА, МУРаши, УТМАНово < Uthman ‘халіф Осман’, КОЗЛовка, ПУТИЛово, КРЮКово, Ниж. ПЕЧЕНГА, ще три назви ПЕЧЕНЬГА, МОТЫри < misr ‘Єгипет’, КОЗЛец, БАБья, ШИЛово, ПУТИЛово, КРЮКово, ИЗМАЙЛово < літоп. измаильтяне, далі – ПЕЧЕНКино.

Печенга відновлює слід печенігів

Періодична поява топооснови Печенгзмушує повернутися до відомого з літопису факту мусульманської належності печенігів. Близько 950 р. про них детально пише візантійський імператор [КБ]. На Русі вони з’являються вперше 968 р., а через 80 років вже витіснені з Дніпровських степів іншими кочовиками зі Сходу – половцями: “У 1050-х рр. печеніги втратили спершу все Лівобережжя, а пізніше і Правобережжя та були змушені перейти Дунай на візантійські землі” [ЕУ, VI, 2042]. Половці, як і печеніги, були мусульманами, і тому від XI ст. в описі літописних подій назви “ізмаїльтяни” і “агаряни” вже стосуються виключно половців. Таким чином, ЗГАДКИ ПЕЧЕНІГІВ У ТОПОНІМІЇ СЛОВ’ЯНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДОБРЕ ДАТОВАНІ – це порівняно вузький часовий проміжок у 100 років: 950–1050 р.

У пошуках топонімічних аналогій до

етноніма печенігів звернімося до топонімії України, де в минулому містилася їхня земля Пачінакія, описана Костянтином [КБ]. Топонімічні околиці двох найяскравіших відетнонімних назв сіл – Печеніги Хк і Печеніжин ІФ – розглянуті наприкінці цього параграфу, а зараз зайдемо до проблеми з дещо іншого боку. У спеціальному дослідженні описано неочікувано виявлений винятковий топонімічний об'єкт під Змієвом Хк [Тищенко 20081] – це середньовічна торговельна база ясиру, де на площі 14 x 24 км скупчені 40 сіл, назви яких складають повний тематичний реєстр топонимів арабського фракталу України [там само]. Серед цих сіл поруч із Ясеневим (на нашу думку, літописний Осенев) під Валками Хк існує і с. Лисконоги, до якого відомий аналог Лисконоги Чг (Новг.-Сів.). Що ж це за такий “лиск ніг”? У пошуках відповіді звернімося до тополандшафту Новгород-Сіверського району Чг. Адже тут збереглися інші яскраві реалії арабського топонімічного фракталу: Домотк. анів < Дамаск- (Dimashq?) ^Красна ГРка < *кросна гор- ‘хресна’, Заболоття < jbl-, СЛОБІДка ^Блистова, Лоска. Тепер, коли Слобод- чимраз надійніше пов’язується з ар. salābat ‘твердиня’, сусідство сіл з тими самими основами Блиск-, Лоск- стає ще важливішим.

Тут ми наближаємося до можливої розв’язки. Бо далі йдуть РОГівка < rīg, тобто кут, уголь < ‘uqqāl ‘мудрі, улеми шиїтів’ і біля нього – Лисконоги ‘з лоском ніг’? До цього “пересічного сфінкса” шлях дослідження виводив десятки разів – і щоразу доводилося відкладати спробу і братися за щось чергове інше. Адже модель ойконімів України зі складником -ноги включає ще назви Шийноги Лв і Жовтоніжки См, які чомусь не прояснювали суті справи.

Так тривало до отримання детальних топонімічних кортежів назв польських сіл від основи Slob- (імовірно, з ар. salāb- ‘твердиня’). Знову ноги тих сусідів чимось стали помітні безвісним слов’янам, їхнім сучасникам, коли вони назвали одне село Grabonóg (під Кротошиним) – і це можливо ‘Арабоног’, а інше, під Краковом, ще прозоріше – Gołonóg (!). Отже, вони були всього-навсього БОСІ, що для наших країв нетипово (ще б пак, восени друзі вирушали у хадж). Суть назв Лисконоги Чг

і Лисконоги Хк відразу постала в новому світлі: мабуть, ті ноги блищали голизнаю! (В такому разі не виключений народно-тимологічний зв’язок з назвами БОСівка, БАСань, основами Боц- і Боч-.) А Шийноги Лв – отже, “з ногами, як у шиїтів”, тобто знову – босі (в сучасному електронному списку населених пунктів України чергове “вдосконалення”: Шайноги). Про те ж саме каже і назва с. Жовтоніжки См (НеДРИГайлів) (вже не існує як окреме село). Є така назва і в Росії.

Лише тепер, коли ми дивимося на ілюстрації (рис. 3, вклейка, с. III, IV-2,4), де арабські воїни, ремісники, вершники, чашники справді зображені БОСИМИ, ця деталь вражає: як могла вона стільки часу не

Мал. 3. Характерна традиція арабів ходити босоніж (мініатюра із середньовічного арабського рукопису; фото 1980 р., Ємен)

впадати в око?! Як висловився з аналогічного приводу британський письменник Р. Девіс, “очі бачать лише те, що розум здатний зрозуміти”.

Однак це ще було не все. Ті ж околиці Кракова з єдиною в Польщі назвою Gołonóg берегли ще один тисячолітній секрет. Розповісти про нього час наспів лише після аналізу літописних даних про печенігів. Послухаймо літопис. Пишучи про “безбожних синів Ізмаїлових, посланих на кару християнам”, він зазначає: “Вийшли ж вони із пустині Єстривської... а число колін їхніх є чотири: торкмени і печеніги, торки, половці” [ЛР, 142]. Окреме завдання полягатиме колись у тому, щоб розібратися, за яких обставин етнонім ПЕЧЕНІГЪ стали писати через *ять* (може, тоді вони “печеники” – пор. грец. пачінакіти?). Зрештою, для нашої теми важливо, що якимось пов’язана з ним назва села Печенюги Чг усна традиція місцевих людей на Десні зберегла з -ю- (хоча форми Печеніги Хк, Печеніжин ІФ вказують на попереднє -Ъ-). У чернігівських говірках ряд іменників – кюнь, вюз, кют – відповідає літературним *кiнь, віз, кіт*, і всі закономірно мають у непрямих відмінках у відкритому складі -о-: коня, воза, kota. Тобто можна припустити давніші форми *Печенюг ~ Печеноги, яка, до речі, відповідала б і вокалізму мадярського *besenyő* ‘печеніг’. Не виключено також, що таким був не сам їхній етнонім, а результат його народного осмислення у слов’ян. І ось тут ми одержуємо справжні королівські дарунки від кельчан і краків’ян у вигляді збережених у Польщі там же, де й друзькі топоніми, зразу двох назв PIECZonogi, – обидві саме з -о-:

...8. • Słabkowice (Kielce) 156 C2: Jarosławice (сонцехвальці?), JASTRZĘBiec, PIECZonogi, GOŁUchów, Str. GŁUchów, ZWIERzyniec...;

9. • Słaboszów (Kraków) 173 A2: Gołonóg, JASTRZĘBiec, PIECZonogi, OBRAŻejowice, KSAWERów, KOBYLniki, SŁOMNiki, GleW, GŁUchów, ŚWIERZczyna...

ОТЖЕ, ЦЕ ТАКИ СЛОВ’ЯНСЬКА НАЗВА ПЕЧЕНІГІВ, НЕХАЙ НАВІТЬ І ЗА НАРОДНИМ ПРИСТОСУВАННЯМ “ЗАСМАГЛІ НОГИ”(!)

Не кажемо вже про те, наскільки промовисті тут сусідні “Яструбки”: як і в 14 українських назвах від цієї топооснови,

це цілком імовірне слов’янське народне пристосування назви пустелі Єтрив, тобто Yathrib з однойменним містом (особливо шанованим саме шіїтами), яке тепер зветься “просто” Медина! [Microsoft Encarta, пошукова частина].

Обов’язок дослідження простежити й запілля проблеми, тобто околиці сіл: • Печеніги Хк (ЧУГУЇв!): ^П’ятницьке (!), БАБка, БАБчанка, Кочеток, Піщане, КОРОБочкине, ГАВРилівка...; • Печеніжин ІФ (КОЛОМІЯ!): Кам’янка 2, Ключів 2, ВЕРБіж 2, ВОРОна, Голосків, МОЛОдиль, МОЛОдятин, ГРАБич, ПИЩаче, КОБИЛець, КОРНич, СЛОБІДка, ХЛІБичин, П’ядики, ШЕПАРівці, СЕМаківці, СЛОБОДа, БАБ’янка, Товмачик... Таким чином, збережені тополандшафти знову містять імовірні реалії семичних шіїтів.

Топонімічні околиці Углича на Волзі

Виходить, можна перестати впізнавати не лише церкви і Євангеліє (пор. теперішні назви Чирково, Цурьково, Цуриково, Еманжелино, Ванжули). Можна забути, за яких обставин сформувався цілий ісламський тополандшафт навколо м. Углич на Волзі: р. Улейма (!), тобто з очевидністю ‘улемова’; крім того, с. ПУЛОХня ‘після Аллаха’, КАРПовская < ‘арап-, ВОРОНово < (га) вран, Полозово, Выползово, ЖАВОРОнки < Джафар?, УГЛовка, ГЛУхово, МЕРВино, СЛОБОДа < salābat, КИНДяково < ахунд, ТЕКЛенево < digl- ‘Тигр’, Петухово, Жабня, р. МОЛОкша, с. КОЛОушино, БАХМАТово (!) – біля Романцева 25В, БОРЩевуха, БАЙкино, СОВкино (пор. у Києві Байкова гора, Совки < суфії), ГАВРино < Hawran.

На сусідньому аркуші 28(Б) регіонального атласу [ЯОРА] в надійно друзькому оточенні (чЕРЕПенино, МЫТАРево, МАТРенино, кОРОБово, ХРЕБТово) цю гору друзьких назв увінчує ключове ИНОБОЖЬ (!), – показово, що одна рука цензора підкреслила цю кричущу назву пунктиром, а друга – про всяк випадок викреслила з покажчика.

Там же навколо Углича Симаница (пор. Єсмань), КОНДаково, Варгуново (пор. Веригин!) і ще крок до розгадки групи назв Веригин (досить звичайних у Верхньому Поволжі) – назва річки Воржехоть. Друга основа в ній – це слово *ходжа* в народному

пристосуванні до дієслова ходити. Перша ж морфема нагадує основу назв Ворожба См (знову з народним наближенням до ворог), до яких на Курщині зберігся аналог Воробжа, тобто *вороб- + ја 'араб-ова'. Можна спинитися на поясненні *вор(об) же- + хоть.

Є с. Киндяково і в Рязанській обл. 19в, тут же 3 села Измайлово і рц УХОЛово (х<q!). В Калузькій обл. – два с. Уколово, є ще Уколица і Уколовка, УЛЕМец і УЛЕМль, КашИрино, КашУрино й КашУрки. У Смоленській обл. 2 с. Уколово, Каширино й Кашкурино. Якщо уЛЕМи були тут звичайною складовою у VIII ст., то фрагментом саме цього слова слід вважати основу назв ЛЕМеш-, наприклад, на Смоленщині. Тоді стає зрозумілим, чому козак із с. ЛЕМеші Чг мав прізвище Розум: виходить, рід гетьмана Розумовського з тих самих дружських Розумних. З другого боку, це ймовірний прототип етноніма *лемки* без переконливого пояснення.

● Лемківці Зк (Ужгород)^ ЧЕРТІЖ, ПідГОРБ, Руські КОМАРівці, КИБЛЯри, КОМАРівці, Соловка, ЯВОРове; ● Лемеші Жт (БЕРДичів): П'ЯТИ.ГРка, СЬОМАКи, ЗаКУТинці, ГАДОМці 2, СИНГАЇвка, КУКІЛЬня, СЛОБІДка, ПОЛОВЕЦЬКЕ, ЖУРБинці, СЛОБОДище, РІГ, СОЛОТвин 2, ШВАЙКівка; ● Лемеші Чг (Козелець): Боярівка, ГОРБачі, ШУЛЯки < -ря-, КОПАЧів, ДИМЕРка, ОМЕЛЯНів, Білики, КОТІВ, НАБІЛЬське, Будище, ПИЛЯТин, ОЗЕРне, ГАРБУЗин, кАРПеки, СКРИПчин, Хрещате, Риків, БУЛАХів, кАРПилівка, КППті, ГАЙове, Пісоцьке, КОРОП'є, КРАСИлівка, КОРНіїв, КРЕНі, РОМАНЬки, ГЛОМАЗДи; ● Лемешів Вл (Горохів)^ Козятин; БЕРЕСТечко, Бережанка, МИХЛин < mіʃr, ВІЛЬХівка, СОФІївка, ЖУРАВники, Волиця-ДРУЖкопільська, ЗВИНЯЧе, КРАСів, КРИЖова, оХЛОПів < Халєб, НАТАЛин, МЕРВа, Зелене, МИСЛині, СКАБАРівщина < sfr-, ОЗЕРці, ГАЄнка; ● Лемешівка Вн (каЛІИнівка): гРУШківці, ГУЩинці, ДРУЖелюбівка, ДРУЖне, СЛОБІДка, Писарівка, ГУЛівці, КУТища 2, СОФІївка, ЧЕРЕПашинці, ЧЕРНятин; ● Лемешівка Кв (Яготин)^ ПереВІД, ВОРОНівщина, САМАРський Яр, БезУГЛівка, СВОБОДа, Богданівка, КОПТевичівка, ГОРБачівка, ЖОРАВка, КУЛЯбівка, Березанка, Трубівщина, Зелене, РОЗУМівка,

гРУШківка, СУЛИМівка, ОЗЕРне^ ЧЕРКАСівка, УРСАЛівка, Черняхівка 2; ● Лемешівка Чг (Городня): АЛЬОШинське, ДРОЗдовиця, Будище, КУЛІКівка, кАРПівка, МОЛОжава, Пекурівка, Смичин, хОРОБичі, ХОТівля, Зелене, хРИПівка, Півнівщина; ● Леміщине Хк (Золочів)^ Писарівка, Дуванка, Рудня, Головашівка, кОРОБки, Маяк, Чепелі, Сніги, Муравське, РОГОзянка, Цапівка, Коніки, Гур'ів КОЗАЧок, Сотницький КОЗАЧок, БАБАКи, СКОВОРОдинівка < sfr-, БАСове, СНІГи, Бугаї 2, БЕРЕЗівка 2; ● Леміщина Чк (Жашків): ВІЛЬШанка, ВОРОНе, Зел. РІГ, БезПЕЧна, МЕДУвата, КриВчунка, НаГІРна, ОХМАТів, СОРОКОтяга, Черв. КУТ, ШУЛЯки < *шура-; ● Лемешинське Зп (Зп) Івангород, НовоСЕЛИще, ЗапоРОЖець, Нове ЗапоРІЖжя, НовоСЛОБІДка, РУЧАївка, ГАРБУЗівка, Федорівка, ГАСАНівка, ЧЕРЕПівське, РОЗУМівка, КАПУСтянка.

Сама назва м. Курськ стає в один ряд з іншими, імовірно, метафоричними назвами від слов. кур 'півень', які мали вказувати на досвітню молитву: пор. в Росії там же на Курщині (див. с. 61) – села Кочетовка, Курица (і ця ж назва двох річок), Кукарековка, також Будиловка, Будище, Долгие Буды, Будки, Зыковка, Реут, Громыши, Гремяче, Гремячево, Гремячка 3, Клишино 2. Аналогії в Україні – Півнівщина, Будища, Будки, численні Буди, Солов'ї, Щокоть, Реут, Гукове, Гримайлів, Грем'яч, Грем'ячка, мабуть, Клишки, Клішківці тощо.

На Курщині, в топонімічному ландшафті навколо с. Воробжа є чимало членів арабського дружського фракталу: Хотєж-Колодезь, Уланок, Олешня, Богдановка, Знаменское, Слободка-Корочка (укріплення з послідовниками Корану). Є і типові назви, що вказують на досвітні молитви муедзина (Будище, Щеголєк, Петровы Буды, Долгие Буды). Біля останнього села міститься фонетично ближча до Веригин назва с. ПереВЕРЗєво, тобто 'після ферзя (перса)'. Про торговельні і збройні поїздки з Персії є матеріальні й письмові свідчення. Перевіркою цього припущення можуть стати кортежі сусідніх до Веригиних сіл, наприклад, на Смоленщині.

Пор. і мікротопонім Воробьєвы горы у Москві – за наявності там же добре документованого арабізму Арбат (імовірна

множина від ар. **ريت** *gabat* ‘передмістя’, як-от у назві столиці Марокко, або від ар. **ريبات** *gibāt* ‘укріплений монастир, прикордонна казарма’ – за [Фасмер, III, 502], але без тюркського посередництва).

Воропай у словнику

Воропай, пая, ч.?

Чоловіче воропаю, де ж я тебе поховую?

Заховаю під вербою. Чим закрию? Пеленою.

Заховаю на могилі, щоб по тобі вовки вили”...

[Грінченко, I, 254]

Знак запитання у цьому гаслі скарбниці Б. Грінченка означає, що в етнічній пам’яті українців XIX ст. завдяки римі збереглася сама тільки форма колись важливого слова, але без значення, – і це чітка вказівка на глибочезну давність пережитого народом історичного досвіду. В цьому вже була нагода переконатися у зв’язку з такою самою леммою статті цього ж словника “Чемерис, са, ч.?”. Адже після неї йде дорогоцінне свідчення українського карпатського фольклору: “Чемерис, чемерис, чом дівчаток не любиш?”, яке стало живим мовним доказом пов’язаності понять *кельти-кимери*, Карпати й Галичина [Тищенко 2008, 156] із сучасними топонімами України Чемериси-Барські Вн, Чемериське Вн, Чк і сучасними українцями (прізвище Чемерис). Так і тепер з’ясувалося, що про воропаїв дещо знає топонімія України: с. Воропай, Воропай См, Воропаїв, Воропаївка Кв (див. нижче). “Чоловік-воропай” – це явний слід якогось буденно відомого в давнині етапу нашого етногенезу, і веде він у степ, у невідомість і смуток.

Що ж пишуть про воропаїв підсумкові етимологічні праці? Ось відтворене в ЕСУМ: “Воропай, (епітет чоловіка або молодого в народній поезії); – білор. [варапай] «епітет молодого; коровай»; – утворено від друс. ВОРОПЪ «напад», що відбиває стародавній звичай викрадання (умикання) дівчини; – псл. *vogрь «напад»...” [ЕСУМ, I, 428]. З другого боку, “[Воропай,] – це «буркотун»” [там само], а латис. *vēgrejs* ‘прядильник’. Ось такі п’ять семантичних складників незнайомця.

М. Фасмер додає, що “воропай – постійне означення нареченого і короваю. Пов’язане з вóроп, як голодай – з голод...”

Нащо вже проросійський у виборі реєстру, М. Фасмер цього разу так і не наводить російського апелятиву, хоча він міг би й існувати, адже сама основа відома у прізвищах (рос. Воропаев) і в топонімії (Варыпаево [ААД, 172Г] Пенз. обл.: Воробьевка, Комаровка, Бакуры Саратов. обл.).

Цей же словник пояснює: рос. “вóроп, друс. ВОРОПЪ, НАВОРОПЪ «наскок, напад, пограбування» (Лаврент., Іпат. літоп.), ВЪРПУ, ВЪРПСТИ «рвати, грабувати», цслов. НАВРАПЪ «грабунок, здобич», польс. *pańgorić* *na kogo* «гніватися, сердитися», сербохорв. *vrpoliti se* «турбуватися»...” [Фасмер, I, 354]. Чи *навран* нагадує “на арапа”?

Говорячи про викрадання (умикання) дівчини, не зможемо обминути горобиної ночі. Б. Грінченко: “Горобина ніч «ніч, протягом якої буває сильна гроза»... І в горобину ніч прийдуть для такої панночки, як наша. Шевч. 282” [Грінченко, I, 314] (ЕСУМ цей вислів, на жаль, зневажив.) М. Фасмер: рос. “рябиновая ночь «задушлива літня ніч зі сполохами», арханг. Пов’язано з *рябина*, адже в цю пору вона цвіте (Даль)...” [Фасмер, III, 535]. О. Трубачов: “Див. воробьиная ночь – те саме, перетворене з попереднього, сюди ж друс.: бывши ноци рябиной (Новгор. 4 летоп. та ін. під 1024 р.), пор. білор., рос. діал. АРА-Биновая ночь ‘грозова ніч’, укр. ГОРОБИНА ніч (Шевченко)...” [Фасмер, III, 535]. Вибір такої ночі для “умикання” зрозумілий: менша ймовірність погоні, більше шансів утекти, дощ змиває всякий слід. Он воно в чому полягав звичай такої ночі: вона не з горобцями пов’язана, а з арабами.

Воропай на карті

Географія слова незвична – два села на Сумщині, два на Київщині та ще Горопай Жт і Вербаїв Вл, але цього досить для того, аби переконатися у наявності яскравого арабського складника у їхньому топонімічному оточенні: ● Воропай См (Красносілля) ^САМотоївка, ГЛИБне < qlb-, Бранцівка, КОХАНе, ЮСУПівка, П’ятипілля, СлавГОРОД <-б (якщо Пусто.ГОРОД <-б); ПроХОДи, ЧЕРНеччина, МЕЗЕНівка, РИ-Бица 2, ПриКІЛ, ГРАБовське, ТАРАТути-не...; ● Воропай См (ЛИПова Долина) ^АР-ШуКи, РИБаси, Куплеваха, ГАЛАСевець,

ШАТРАВине < safr-?, Бугаївка, ГРАБщина, Басве, КОЛОМЙцева Долина, РУСАНівка ^БУХАЛове, КАРПці, НЕСТЕРенки, Рудоман...; ● Горопаї Жт (Любар): АВРАТин, СЕВЕРинівка, Виноградівка, КУТище, ЧОРТоря 2...; ● Вербаїв Вл (Луцьк): РОМАНівка, РадоМИШЛЬ (!), ЦЕПЕРів < sfr-, РОВанці, Будки, Верхи, ОМЕЛЯник, Озеряни, Зміїнець, МАЯКи, СЬОМАКи, СтРУМівка, ПідДУБці, РОМАНів, Верхівка, НовоКОТів; ● Воропаївка Кв (Іванків) ^ЗИМовище, БІЛИЙ Берег, СЛОБОДа 2, КРАСилівка < крос- 'хрест', СТАВРівка < гр. staug- 'хрест', Федорівка, ПИРОГовичі, Буда, ТРОСТЬ < Taraq, ЯХНівка, Сичівка, РУСАни, ПоТАЛіївка, КАРПилівка, Піски, ХОЧева, Мокра КОРМа, ОСовець, ОЛИва < Алі, ЗАХАРівка < safr-, ОЛІЗАРівка < Алі + safr-, КОЛенці 2, Жміївка...; ● Воропаїв Кв (Києво-Св.) ^ПІРнове < *по- + роман-, ВОРОНьківка, Мрія=МЕЧТА < мечеть, ГОРБовичі, ШПИТЬки, ОСещина, ХОТЯНівка < Фатіма, ХОТів, ХОДосівка, Не.ГРАШі < краш- 'нехрещені', ДУБечня < do ab, ГЛІБівка < qlb-, Козаровичі, ГОРЕНичі, ГОРЕНка^БУЗова ^Буча ('веремія'), ГУРівщина < gur-?, БІЛОгородка, Рикунь, ДИМЕР < Dumerz, = -sz < -šq, ТАРАСівщина < Taraq, р. САХРАВщина < sfr- у с. ГАТне (значить, і апелятив шахрай < safr-), КРЮКівщина...

Цей просторовий зв'язок Воропай ~ Крюк- у Росії повторений не раз: ● Вырыпаевка (Симбірськ) ~ Крюковка; ● Воропаево (Псков) ~ Крюк Смол.; ● Варапаевка (Саратов) ~ Бол. Крюковка. Але чому так?

Крюківщина та навколо неї

Виявляється, слово крюк є синонімом до укр. крук, «ворона» [ЕСУМ, I, 427], і, отже, звідси походять Крюківщина (те саме, що й Воронящина!) й ціла низка схожих назв, які досі здавалися пристосуваннями від лат. crux 'хрест'. Але ж після цього розвиднюється, який приголомшливий арабський топонімичний контекст має підкиївська Крюківщина: ЖУЛЯни – відтепер ясно, що від тюрк. uḡan 'змія' (тут і Змійсві вали, і Круглик), р. САХРАВщина < sfr- у с. ГАТне, р. СІВЕРка < سفر sfr-'гість', Боярка-Будаївка < 'будити' (про

те саме – Голосіїв, Півні, Бугаївка 2 і р., Крячки, Піски, р. Стугна), ДЕРЕВ'ЯНки < ір. دربان darbān 'сторож, вартовий', РОСЛАВичі < *росав-, ХОТів, НовоСЕЛки < صلیب *salīb 'хрест', САМБУРки < صبور sabūr 'довготерплячий', МИШОЛівка < مصر miṣr 'Єгипет', з сарматським -л-, БАГРИНова гора < дір. بهرام Баграм 'переможний', ХОД.ОС.івка (хадж), РОМАНків < رحمان rahman, Козин – одна з ознак 'гостей', тут же р. Козинка, о. Козачий і о. ОЛЬГин < Allah (мало б бути Ольжин?), ГлеВаха < غلو ḡlw 'заколот, галас', КОПАЧів, КІБЦі < копт- (і р. ІВКОВИТець), ПАРАЩина, БЕРЕЗенщина < ір. parast- 'віруючий', БАГРИН, БезРАДичі 2 < *раб-, ЗОЗулі < *Сус- 'Сузи', КАЛІНівка < 'Алі, ХЛЕПча < Халеб, Безп'ятне < без + п'ятн(иця), БАРАХТи < بركة barakat 'благодать', КУЛІ.БАБА < قلی qulī 'його раб' + بابا 'батько' ('святий) отець'; далі ОБУХів < بوخو buxo 'Бухара' (у ранній назві VI ст.), ТРИПЛля < Триполі, ХАЛЕП'я < Халеб, КОНюша < порт Кавн, ШПЕНДівка < порт Аспенд, ур. КОЛОМІЙщина < كلامی kalāmī 'людина, що використовує догми мусульманської філософії для наведення певних доказів' [ПРС, II, 338]. За Дніпром – Воронків, Ревне, Дударків, Требухів, Перегуди, БезУГЛівка, ГОРОБіївка, РИБне, РУСанів, -ка, ЯЛИНка. Коло замкнулося. (З історичної топографії Києва – ще Козине болото [Шарафутдінов] і виногадник на КЛОВі ḡlw.)

Про аварсько-половецький складник тополандшафту нагадують назви двох р. БОБРИця < по- + обр-, с. ЗАБІР'я, Чабани. Про ранню евангелізацію – назви НЕЩЕРів < Нестор(іани), ВАСИЛЬків, СОРОЧий БРІД < ченці Якова Барадеї серед східних людей (сороч-), поруч – три Мотовилівки '*хрестові' і Офірна < пізнє лат. offer(enda) 'жертва'.

Російських сіл від основи Вырыпай- існує 13. І в Білорусі – ще 1. Їхні контексти можуть містити нові відомості про воропай і тому заслуговують на уважне прочитання: ● Вырыпаево (Мордовія): РОМОДАНово, Красный УГОЛ, РУДНЯ, ПЯТина 2, СВЕР-

Бейск, ЧУФАРово, Козловка, МАСЛовка, ХАДЖИ (!); • Вырыпаево (Москва): КОТЕЛЬНИКИ, СЛОБОДА, КАЛИНОВКА...; • Вырыпаево (Пенза): ДРУЖАЕВКА, АГАРЕВКА (!!), КОМАРОВКА, Козловка, ШЕМЫШЕЙКА < *Семи- (якщо сім ший, то ось чому змії з 7 головами), САБУРОВКА, МАЯК (мечеть); • Вырыпаево (Саратов): ГРЕМЯЧКА, ЧЕЧУЙКА < чухут-, пор. літоп. Чешюевъ, Ст. КАРЛЫГАН (варяз.), ГУСИХА 2; • Вырыпаевка₁ (передмістя СИМБІРСЬКА): БАРАТАЕВКА, КАДЫКОВКА, КОЧЕТОВКА, КРЮКОВКА, ПУТИЛОВКА, КАРЛИНСКОЕ 2, КАРАБАЕВКА, МЕДЯНСКИЙ; • Вырыпаевка₂ (СИМБІРСЬК): ЧУФАРово, АРАПовка, БАХМЕТЬЕВКА...; • Вырыпаевка₃ (СИМБІРСЬК): РЕПЬЕВКА, ИЗМАЙЛОВО, МАНСУРОВКА, КРАВКОВО, ВОРОНОВКА; • Воропаево (Псков): СОЛОВЬЕВО, ХОХЛОВО, КРУТКИ, СИВЕРСТ, УСМЫНЬ, оз. УСМЕНСКОЕ, РУСАНОВО, КОЗИНО, КРЮК; • Воропаево (Курск): КАРМАНОВО, СНЕЦКОЕ, ФАТЕЖ, РОЖНЯ, ХАТУША, ГРЕМЯЧЬЕ; • Воропаево (Москва): МЕДВЕДЕВО, АЩЕРИНО, КОЛУПАЕВО, ВОРОНОВКА, КОРОБЯТА, ПОГОСТ РОМАНЬ (під Бронницями), ТОРОПОВО; • Варапаевка (Саратов): МАКЕДОНОВКА < Магді?, СЛЕПЦОВКА < Халеп-, ЧУЕВКА, Бол. КРЮКОВКА, АГАРЕВКА (!!), ГАЙВОРОН, ПЕШАНКА, Н. МОТОВИЛОВКА; • Выропаевка (Москва: Коломна): р. СЕВЕРКА, ГОРБОВО, ЗМИЕВО, БОГДАНОВКА, ХЛОПНА, СОФЬИНО < суфій, СОФРОНОВО, МОЛИТВИНО НВ; • Воропаново (Смоленськ): ПУТЬКОВО, ЖУРАВКА, РУСАНОВО, ВОЛОСТА-ПЯТНИЦА, ГАВРЮКОВО, ЕМЕЛЬЯНОВО, СЕЛИБКА (!) < şalib 'хрест', ГОРБАЧИ, КОПТЕВО, ДРУЖБА, ЛЮБОГОЩА. В Білорусі • Воропаево (Віцебск): КОЗЛОВЩИНА, КУБЛИЧИ, ВОРОНИЧИ, КОЗАЧКИ, ОСИНО-ГОРОДОК і унікальна група: МОСАР, ЛУЦК МОСАРСКИЙ, МАЗУРИНО.

Таким чином, Мордовія з мусульманською традицією ретельніше зберегла назви Хаджи і Бахметьевка, на Смоленщині цілком упізнаваний ар. şalib 'хрест' у назві СЕЛИБКА. Вітебська група дає ключ до етимології ороніма Мазури 'Мазовше', історизму моцарство 'царство', – але і, чого доброго, прізвища Моцарт 'египтянин'? Та найбільш змістовною виглядає двічі повторена (Пенза і Саратов) назва сіл АГАРЄВКА, яка начебто у формі з аканням насправді зафіксувала тих літописних “си-

нів Агарі”, – отже, сюди слід віднести й групу назв із гіперкоректним початковим О- Огарево і прізвище Огарєв... У реєстрі на диво численними виявляються рівноправні варіанти цих назв із початковим А-, аж до того, що це написання (Агарево) починає виглядати осмисленим.

Ізмаїльтяни, агаряни: черга за половцями

Ізмаїльтяни – сини Ізмаїлові, за Біблією, нащадки Ізмаїла та Агарі. В літопису ізмаїльтянами названі печеніги і половці, татари, торки і торкмени [ЛР, 552].

19.06.1096 р. у битві з київським військом загинув тесть київського князя Святополка половецький хан Тугоркан Зміювич. “І взяв його Святополк яко тестя свого і яко ворога. І, привізши його до Києва, погребли його на Берестовім на могилі” [ЛР, 140–141]. Всупереч літопису, тіло Тугоркана знайшли не “назавтра” (20.06), а того ж вечора, а могилу на Берестові для нього мусли копати зі смолоскипами (аби поховати того ж дня, як передбачено ісламом), що добре видно на мініатюрі (мал. 6–4). Помщаючись за смерть Тугоркана, справді назавтра, тобто удень 20.06 прийшов уже інший хан половецький, Боняк, – “безбожний, шолудивий і... спалили монастир Стефанів і дерев’яний Германів. І прийшли вони на монастир Печерський... Безбожні ж сини Ізмаїлові вирубали ворота монастиря, підпалили двері до храму Богородиці і забра[л]и ікони...” [ЛР, 141]. В іншому місці (23.02.1184/1183?): “Прийшли ізмаїльтяни, безбожні половці, на Русь пустошити, до (города) Димитрова, з окаянним Кончаком і з Глібом Тирійовичем. Але через Боже заступництво не було шкоди від них” [ЛР, 332].

Агаряни – за Біблією, нащадки Агарі та Ізмаїла. В літопису агарянами названі араби, половці і татари; див. ще *бусурмани, ізмаїльтяни, погани, сарацини* [ЛР, 539]: (874 р.). Коли Аскольд і Дір ходили на греків, “цесар [Михайло тоді] був у поході на агарян”, тобто арабів. І, отримавши звістку про прихід Русі, повернувся до Царгорода [ЛР, 13].

У 1118 р. “Мономах... погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези” (Абхазію)... “Тоді Володимир Мономах пив золотим

шоломом із Дону, забрав землю їх усю і загнав... окаянних агарян..." [ЛР, 368]. Серпень 1179 р.: "Прийшли іноплеменники на Руську землю, безбожні ізмаїльтяни, окаянні агаряни, нечисті виплодки диявола, сатанинські норомом, на ім'я Кончак, призвідця лиха правовірним християнам... Сей же Кончак із одностудцями своїми під Переяславом одних християн забрали в полон, інших побили, а найбільше побили дітей" [ЛР, 326]. "Якщо в наші дні (пише літописець про подію 2.10.1187 р.) передав Господь город святий Єрусалим беззаконним отим агарянам (=арабам!), то хто звідає промисли Господні" [ЛР, 344]. Далі знову згадано (23.04.1189), що Фрідріх Барбароса бився за гроб Господній з агарянами (=арабами!) [ЛР, 349].

Восени 1196 р. між князями почалися чвари, але Всеволод усіх помирив. "Преблагий і премилосердний Христос Бог наш! Не хочаючи дати радості дияволу, ні диким половцям, які були на се готові, і кинулися на кровопролиття, і обрадувалися були зваді між руськими князями, і збавив Бог християн од рук нечестивих і окаянних агарян" [ЛР, 362].

1237 р.: "У ті ж часи прийшли безбожні ізмаїльтяни (=татари), які раніше билися з князями руськими на Калках... І взяли вони город Рязань... Кир Михайлович же утік з людьми своїми до Суздаля і розповів... про навалу-нашестья безбожних агарян (=татар)..." [ЛР, 393]. Цікаво, що літописець не усвідомлює, що прийшов новий етнос: для нього це знову мусульмани. І те саме у записі через півстоліття, в січні 1288 р.: Телебуга, що захопив золотоординський престол роком раніше, прийшов воювати на Львівщину. "Померло в городах в облозі незліченне множество, а інші померли в селах, вийшовши з городів, після того, як пішли нечестиві агаряни" [ЛР, 436] (бо зимові запаси були розграбовані).

Для нашої теми важливо, що ЛІТОПИС НЕ РОЗРІЗНЯЄ АРАБІВ І ПОЛОВЦІВ ! Що більше, на держакі прапорів половців неодноразово зображено півмісяць (мал. 6–1/3), а на держакі прапорів киеворуських князів – хрест. Трапляється і зображення хреста зверху півмісяця – так, як це досі збереглося на християнських храмах України і Росії домосковського періоду.

Половці, Поливанів Яр і Ліван

Можливість розв'язку знову прийшла "збоку", як це переважно й буває у топонімічних студіях. У складі багатьох топонімів арабського фракталу України регулярно траплялися назви від основи Пилип-: ПИЛИПча, ПИЛИПківці, ПИЛИПЕНки, ПідПИЛИП'я, ПідЛИПНе См тощо. Але ж є і ПідЛУБи Жт, Лв, і ПолУБотки Чг, а в Росії – ПодЛУБово (2, Башкорт.), ПодЛУБное і ПолиБино (Тула), ПодЛИПки, ПоЛОВНево (Ряз.). Виникла ідея пояснити цю повторювану основу Пилип- як *по- + либ- < луб(н)- (перехід -у- в -и- у слов'янських говірках стався у Х ст.): пор. ● р. ЛИБідь < *-нь Кв, – поруч ЖУЛЯ-Ни < тюрк. улан 'змій', але можливе й ар.

جولان julān 'водити по колу, ганяти коня на корді' [Platts, I, 398]. (У Києві в такому разі виявляється ціле скупчення топооснов арабського кола у групі назв ЛИПки, вул. ШОВКовична, КЛов, ЛИБідь.)

Ту саму основу мають і назви двох сіл у Карпатах – ● ЛИБо.хора Лв < -гора (Сколе): поруч гРЕБенів, гРАБовець, ЯЛИНкувате < тюрк. улан 'змій', Головецьк, РИКів, ВОЛОСянка, КОЗеве, ОРІВ < -ровь, ОРЯВчик, ОРЯВа, ПОГАР (!), РОЖанка 2, уРИЧ < *риж-/?рик-, ЯМЕЛЬНиця, – і ● ЛИБо.хора (Турка): поруч ЛІМНа < *лобн-, Головеське, РИКів, ВОЛОСянка (NB: повне повторення трьох топооснов), ЯВОри, ЯВ.ОРІВ, ГУСИНе, ЯБЛунька, Шум'яч, КОМАРники, КАРПАТське, РОПАВське < ст. ропать 'мечеть'. Відповідні гідроніми мають форму ЛИБо.хора, ЛІВоhора, ЛИВихора та ЛИБохірка, ЛІВоhора, ЛІВоhorka, ЛИВихора, ЛЮБогорка. В разі прийняття схеми звукового розвитку либ- < луб- отримують реалістичне пояснення складені топоніми Липів РІГ Чг, Липовий РІГ Кв, Липські РОМАНИ Жт: між складовими цих назв відкривається семантичний зв'язок.

Особливо близький каркас приголосних (щодо ймовірного вихідного ар. Lubn- 'Ліван') мають назви ЛІП'ЯНка Пл, Хк, Чк (< Луб'ян-, пор. ЛОП'ЯНка ІФ), ЛІПЛЯНИ Вл, Жт, ЛІПЛЯНщина Жт. Цілком сучасне звучання хороніма Ліван зберігається у назвах ПоЛИВАНівка Дп, ПоЛИВАНів Яр Чв, ПоЛИВ'ЯНе (пор. в Росії ПоЛИВАНово Ряз., Калуз., ПоЛИВАНовка Калуз., а

Мал. 4. Мусульманський півмісяць на прапорах половців [ЛР, Радзивіллів/Кенігз-берзький список]; могили на Берестові для Тугоркана Змійовича копають зі смолоскитами

особливо ПОЛЫВАНовка і ПОЛУБЯНовка (!) Воронеж.), а також ЛОБНа Вл, ЛОБАНівка Дп, Хк 2, р. ЛОПАНЬ Хк; ще ЛОВИНЬ Чг і ПОЛОВИНки Мк, ПОЛОВИНчик Чк, ПОЛОВИНники Хм; не виключено, що й ПОЛОВецьке Жт, Кв 3 і досі належно не пояснений етнонім *половці*.

На слушність такого припущення вказує і матеріал гідронімії. Так, назва р. ПОЛОВА Чг (Прилуки) має варіант ПОЛОВИНА [СГУ, 435]. Існує яр ПОЛОВИНчин, балка ПОЛОВИНчина, р. Половиця у Києві між р. Почайна і Мушинка < misr?; р. Половиця См (Глухів), на якій була кол. ПолкОВНича Слобода НВ, р. ПОЛОВНЯ Жт п. ТРОСТЯниці п. іРШі, – а річка з назвою ПОЛОВка існує у с. МИХИРинці (!) Хм < misr ‘Єгипет’. Зрозуміло, що до остаточного розв’язку далеко, але припущення виглядає перспективним.

Ісламська належність половців передбачає наявність достатнього числа мулл, письменних і знавців Корану, які вміють читати його арабською мовою, без чого відправлення культу немислиме. Це означає, що усюди, де були печеніги, усюди, де

були половці, – були також і араби. Тому літопис їх і не розрізняє.

Тематика топооснов арабського фракталу

Для унаочнення підсумку арабської присутності у Східній Європі в часи печенігів на картосхемі (див. вклейку, II–III) показано частину найбільш типових топонімів, що можуть правити за аргументи до проблеми. Ось тематика топооснов, від яких утворені ці назви:

1. Етноніми (араби, мурини, печеніги) – Арабач, Араповичі Чг, Воробьино, Воропаїв, Вырыпаевка 3, Вырыпаево 6, Воропаево 4, Горбатка, Галі-Горбатки Пл, Корбала; Маурино, Муравиль; Печенеги, Печеніги Хк, Печеніжин ІФ, пот. Печинів ІФ, Печенюги Чг, Печенга 2, Печеницы 2, Печениково, Печенкино 2, Печенино, Печингуши Влад., Печины 2, Печини См, Печенеж.

2. Географічні назви Близького Сходу (Русафа, Вавилон, р. Євфрат, г. Гавран, Санджар, Африка, Копт-, Миср) – Русава 2 Вн, Расавка Чк; Вавилоновка, Ефратово;

Вороницы, Воронская, Воронеж, Вороніж См, р. Воронья, мис Воронов; Крюк, Крюково 2, Крюківщина Кв, Рогна, Рогишино, Ругозеро; Шенкурск, також Санжари 2 Пл, Санжарівка Хк; Африканда, Африканка, Африканівка Хк; Коптево, Коптяево, Коптяевский, Коптяевская, Копытово; Мотыри, Масленки, Маслозеро 2.

3. Антропоніми (Омейяди, халіф Осман, князь половців Тугарин) – Гомель (білор. Гомій), Омельгород Чк, Радомля, Боромля См, Віжомля Лв, Бегомля Курськ.; Усмань, Усмынь 3, Ужмена, Узмены, Утманово, Ошминское, Ошмяны, Ошмань См, Эсьмоны, Ёсмань 2 СЗ, Ismonys, Ismaning; Тугарино, Тугариново, Тугаринова.

4. Реалії ісламу (Аллах, Коран, агаряни, друзи, улеми, муфтій, хаджі, ропать ‘мечеть’, чалма, тюрбан; лексичні основи sfr-, ‘ql-, qtl-, qlb-) – Улла; Самбір 4, Самбурки, Сабур, Курановка; Гагарка, Гагарино; Дроздовка, Дроздовиця Чг; р. Улейма; Муфтюга, Уфтюга; Гаджиево, Ганжево, також Ганжі 2 Пл, Ганжівка Пл, Ганжалівка Чк; Ропотово, Рапатово, Риботин Чг, Риботень См, Ропатське Од, Ропатка Чк; Челма 2, Челмужи, Чальмозеро; р. Свирь, Свирица, Саврасово, також Сеферівка Вн, Свирок, Свірж Лв, См, Сквиря Кв та ін.; Уколово 6 Курс., Куколовская, Угол 2; Котлас, Котелево, Котельнич; Глобицы, Голоби, Глоби.

P.S. Наслідки арабо-грецької аналогії для назв “кельти” й “Шотландія”

Scotia. Це вчена назва Шотландії (Scotia maior), але раніше й Ірландії (Scotia minor), – пор. [Трубачев, 2003, 264]. “Scot - дані. Scottas (pl.) “мешканці Ірландії, ірландці”, з пізньолат. Scotti, нез’ясованого походження, мабуть з кельтської. Назва стосувалася ірландських племен, які заселили Шотландію після відходу римлян з Британії у 423 р., а після часів Альфреда Великого це слово позначало ірландців, які оселилися на пн. зах. Британії” [Harper].

Саме цей зв’язок (Scotia ‘Ірландія’~ η σκοτεινή θάλασσα ‘Балтика’) вразив автора під час роботи над темою з ранньої евангелізації Наддніпрянщини IV-VII ст. Назва η σκοτεινή θάλασσα, прийнята тоді як ‘Ірландське море, спонукала до пошуку сліду ірландців-колумбанів VI-VII ст. Він був знайдений, а “колумбансько-яковитський коридор” у топонімії Польщі став науковим фактом і окрасою книги [Тищенко, 2008, нариси 19-20, форзаці і нахзаці].

І ось тепер відкрився новий зв’язок: ар. “Море Темряви” = البحر المظلم аль-бахр аль-музлам = гр. η σκοτεινή θάλασσα [he skoteinē thalas:a] – також “Море Темряви”. По-перше, це вкладається у наші уявлення про культурні контакти арабів і греків. По-друге, це нарешті проливає світло на походження назви Scotia – вона грецька: ‘(земля за Морем) Темряви’, тобто на півночі, від гр. σκότης ‘темрява, морок’, σκότης, α, ον ‘темний; таємний’. Справді, ірландські ченці, як правило, знали й грецьку мову.

Celts. Не виключено, що напівзабуту традицію схожого пояснення етноніма кельти ще застали перші дослідники нового часу. “У XVIII ст. ... науковий образ кельтів включав уявлення про них як про таких, «хто живе потаємно» або є «жителями лісу, лісовиками» (1794)” [Тищенко, 2003, IV, 14]. У книзі 1800 р. Cynghorion Priodog o Garedigion [GPC, I, xii] її автор William Owen[-Pughe] (В. Оуен-П’юф) пов’язав етнонім celt “з іменником celu, похідним від дієслова celaf ‘приховати, затаїти’ (дірл. celim ‘приховати’ від кореня *kel- ‘сховати, прикрити’, пор. лат. celo тс.) [GPC, I, 455]” [Тищенко, там само]. Тепер цей матеріал поєднався з гр. σκότης ‘темний; таємний’ – через грецьку назву Балтики. Виходить, celt- могло бути передачею місцевими їойдельсько-бритськими мовними засобами грецького прикметника σκότης (з першим значенням ‘темний’), який вказував на північ Європи (пор. і Гомерових кимрів); проте гр. σκότης мало й інше, похідне значення ‘таємний’ (затемнений, прикритий), і відповідником його якраз і міг стати місцевий корінь celt-. У світлі з’ясованих тут обставин інші спроби пояснень етнонімів *кельт* і *скот* (“скотарі, герої, високі” тощо) втрачають переконливість: “Scot, with its variants Scotch, Scottish, etc., may have been an Irish term of scorn [презирство, зневага] (Scuit, pronounced shite); its ulterior origin is unknown” [Shipley], цит. за [Harper].

ЛІТЕРАТУРА

- Аль-Идриси – Коновалова И.Г. **Аль-Идриси о странах и народах Восточной Европы.** Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2006.
- Дуглас Д.Ч. **Норманны: от завоеваний к достижениям.** 1050–1100 гг. Санкт-Петербург, 2003.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Київ, 1992–2002.
- ЕУ – Енциклопедія українознавства: В 11 т. – К.-Львів, 1993–2003.
- КБ – Константин Багрянородный. **Об управлении империей.** – Москва, 1990.
- Коновалова И.Г. **Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы.** Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2006.
- Ловмянський Х. **Русь и норманны.** Москва, 1985.
- ЛР – **Літопис руський** / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989.
- ЛРС – **Персидско-русский словарь:** В 2 т. – Москва, 1970.
- Суперанская – **Справочник личных имён народов РСФСР** / Ред. А.Суперанская. Москва, 1979.
- Тищенко К. М. **Арабський пласт топонімії України.** Київ, 2008.
- Тищенко К. **Етномовна історія прадавньої України.** Київ, 2008.
- Тищенко К. Кельтські етимології. I. Етнос // **Мовознавство**, 2003, №4.
- Трубачев О.Н. **Этногенез и культура ранних славян.** Москва, 2003.
- Фасмер М. **Этимологический словарь русского языка:** в 4 т. Москва, 1964–1973.
- Шагиров А.К. **Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков:** В 2 т. Москва, 1977.
- Шталь И.В. **Русь в компиляции Гервазия Тильберийского // *Летописи и хроники.*** Москва, 1976.
- ЯОРА – **Ярославская область. Региональный атлас.** Москва, 2002.
- GPC – *Geiriadur Prifysgol Cymru. A Dictionary of the Welsh Language:* In 4 vols. – Caerdydd, 1967-2002.
- Harper D. **The Online Etymology Dictionary.** 2001.
- Microsoft Encarta Interactive World Atlas.** 2000.
- Orrling C. **Vikings.** – Stockholm, 1997.
- Platts J.T. **A Dictionary of Urdû, Classical Hindî and English.** London, 1884.
- Robert – *Robert 2. Dictionnaire universel des noms propres.* Paris, 1988.
- SGP – **Słownik grecko-polski: W 4 t.** Warszawa, 1958-1962.
- SSA – Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Osat 1–3. Helsinki, 1992–2000.
- The Viking** / Ed. by B. Almgren. Gothenburg, 1975.